

Com si m'hagués vingut una xiscladissa de
 de les nimfes que habiten les asprives carenes
 i les fontanes dels rius i els aiguamoixos
 O estic per ventura a la vora d'homes de
 Però me n'hi vaig jo mateix i faré la prova i

O com ho fa unes ratlles més avall el nar-
 rador:

«I anava a tall d'un lleó criat a muntanya,
 de sa força, i avença, calat de vent i de pluges,
 i els ulls li flamegen; i es llença entremig
 o al quest dels cervos feréstecs: perquè l'hi
 d'anar a fer prova dels fòlcs, fins i tot dins
 talment Ulisses estava a punt de mesclar-se
 trenabòniques, bo i nu, per fretura que li

Aquesta mena de llenguatge del traductor, una mena de greco-català, de parla rebuscada i elevada, és la primera versió al públic català d'una obra immortal, publicada en una biblioteca de divulgació dels grans clàssics. Allò que m'interessa no són pas els criteris filològics de Riba traductor del grec, sinó el clima intel·lectual que fa que el concepte de traducció —segurament per les mateixes raons que tenia Carner per a fer l'adaptació de la seva Alicia— fos capaç d'autoritzar Riba a treballar amb aquesta llengua manierista. Carner omplia un buit en la cultura literària infantil amb una obra clau i, doncs, adaptava. Riba omplia un buit en la cultura literària clàssica i creava una llengua que obligués els lectors a fer de l'*Odíssea* un monument rar, enrevessat i difícil. Per què? Les repostes són llargues però tenen clarament més a veure amb la ideologia cultural que no pas amb la traducció en el sentit de pur transvassament lingüístic.

Aquests dos grans exemples ens porten directament a una qüestió sovint debatuda: cal tornar a traduir l'*Alicia*, cal tornar a traduir l'*Odíssea*? Cal, com se sol dir tan sovint, retraduir els clàssics cada quinze o vint anys, perquè la llengua ha canviat i han canviat els gustos per la llengua? De

14. *Ibidem.*, vol. I, p. 131.

debò? Riba mateix ho intentà amb èxit.

Suposo que això vol dir que les obres antigues haurien de ser llegides en adaptacions modernes, que el *Tirant* hauria de ser rescrit per al gust actual, com de fet s'esdevé en les versions infantils o adolescents. La versió anglesa de David Rosenthal del *Tirant*,¹⁵ que tanta publicitat va donar a la novel·la, ja és, de fet, una versió amputada, expurgada dels passatges que Rosenthal —com indica al pròleg— considerarà que es feien «pesats» al lector modern. Amb quins matisos traduirem, doncs, avui l'*Alicia*? Accentuant-ne la component psicoanalítica, o la pedofília del reverend Charles Dodgson? I, a l'episodi de Nausica, no hi ha, també, el descobriment encisat per part de la noieteta de casa bona, d'un home experimentat en guerres i en amors? Es tracta només d'insinuacions, de tons, de subratllats, però aquestes «lectures diferents» potser serien més temptadores per al públic actual.

Dins els matisos, tanmateix, no ens acabem de posar d'acòrd. En una col·lecció de clàssics moderns traduïts al català vaig imposar l'ús de l'article personal sempre: encara no sé de cap lector que se n'exclames o ho trobes estrany. Però ningú no sembla haver-se exclamat pel fet que algunes de les més poderoses editorials del país segueixin el criteri contrari o, senzillament, no en tinguin cap. Podem realment llegir amb versemblança —em pregunto— una frase del tipus «Ignasi es deixà maniobrar per Elvira», o «John ha vingut a sopar amb Muriel» —com qui ha vingut amb taxi o amb Mercedes—? Jo en sóc contrari, però el debat sobre aquest punt, com sobre tants d'altres que afecten la traducció i sobre els quals tot just hem començat a rumiar, haurà de quedar per a un altre moment. Per quan tots plegats siguem més conscients que les maneres de traduir són moltes i canviants i que les causes d'aquestes diferències i canvis cal anar-les a buscar, sovint, més enllà del text i del traductor.

FRANCESC PARCERISAS

15. JOANOT MARTORELL and Marti Joan de GALBA, *Tirant lo Blanc*, translated by David H. Rosenthal (Nova York, Schocken Books, 1984). Vegeu a la pàgina xxiii de la introducció l'ambigüitat de la frase: «I have eliminated as many redundancies as possible, both to make the book more readable and in the belief that Martorell might have done the same, had he lived to complete his project.»

Apunt sobre noucentisme i traducció,* per Josep Murgades

Traduir pot bé ser considerat com una especialitat més de la filologia; una de

tantes maneres de manipular intel·ligentment un text per tal de fer-lo accessible a

un públic més ampli o, simplement, tot altre que aquell a qui anava destinat d'antuvi.

En qualsevol cas, és aquesta de traduir una de les operacions filològiques sens dubte menys innocents; rarament ha estat concebuda al llarg de la història en benefici estricte dels qui no dominaven una llengua estrangera; més aviat ha acostumat a formar part d'un projecte cultural i fins polític de més abast, en virtut del qual els qui n'eren receptors es prometien l'obtenció dels coneixements dels emissors originaris i l'assoliment per a llur llengua del prestigi de la d'aquests.¹

En el context històric de la Catalunya contemporània, tot i la decisiva empenya primerenca propiciada en aquest sentit pel modernisme, és evident que correspon també al noucentisme la consolidació d'un tal programa d'enriquiment i de legitimació político-culturals per mitjà d'una activitat traductòria conscientment planificada i conseqüentment duta a terme.

A recer de la reforma emesa a començaments de segle per la burgesia compromesa amb la causa del catalanisme polític, i en indestriable correlació amb el simultani procés de codificació lingüística encapçalat per Fabra des de la Secció Filològica de l'Institut, en el noucentisme passaven a donar-se les condicions necessàries d'institucionalització cultural i de requeriments formals perquè el fet d'incorporar al català obres mestres de totes les literatures esdevingués alguna cosa més que simple *divertimento* ocasional per part de quatre lletraferits desvagats.

Traduir es convertia en uns tals circumstàncies, com tantes i tantes altres vegades al llarg de la història, en una pràctica que enfortia la identitat lingüístico-cultural pel procediment de sostreure-la de la inanitat endogàmica derivada de l'esperit de campanar i d'atansar-la —tot atansant-l'hi— a una certa universalitat.

Les notes que segueixen no són sinó un apunt sobre algunes de les racionalitzacions desplegades per noucentistes conspicus a l'entorn de la pertinència en llur moment de les traduccions.²

* Text de la intervenció en el II Seminari sobre la Traducció a Catalunya celebrat a la Biblioteca-Museu Balaguer de Vilanova i la Geltrú el 7-v-1994.

1. Franco BRIOSCHI i Constanzo di GIROLAMO, en llur elemental però alhora no menys intel·ligent i útil *Introducción al estudio de la literatura* (Barcelona, Ariel, 1988), traducc. esp. de l'original italià aparegut el 1984, han tingut l'encert de recordar-nos un cop més aquestes necessàries obvietats.

2. Tot i el paper indiscutible d'aquestes en el redreçament cultural de la Catalunya contemporània, disposem encara d'un escàs nombre d'estudis sobre el particular. Manca la publicació d'un inventari al més exhaustiu possible sobre les traduccions aparegudes de la Renaixença ençà. Una primera mostra de monogra-

Dins la inflexible jerarquització a què el noucentisme sotmet els diferents gèneres literaris, el de la traducció ocupa un lloc privilegiat. En una glosa sobre *Les cartes de Goethe a Carlyle* (16-x-1912), Ors es fa ressò del que el literat de Weimar comunicava a Carlyle —que li n'havia traslladat a l'anglès el *Wilhelm Meister*— sobre el paper del traductor, el valor del qual aquell comparava amb el d'un profeta per a la seva nació —ja que fa que d'altres veus li parlin en la seva llengua—; d'aquesta valoració, n'infereix Xènius «la inutilitat quasi completa de tot l'esforç espiritual que a Catalunya s'ha fet i continua fent-se fora del català», i acaba demanant-se, prèvia invocació tàcita de l'ombra de Maragall, què cosa hauria estat més fructífera, si «la dels deu anys de col·laboració en castellà a un diari o la de la sola tarda d'hivern en què dugueres a parlar teu maternal un cant del *Zarathustra*».

Altrament, en la glosa *Lavoisier en català* (14-viii-1919), amb motiu de la traducció que Miquel A. Baltà i Florenci Coma n'acabaven de publicar del *Tractat elemental de química*, considerava aquest fet «almenys tan digne de la joia nacionalista com tota una temporada de teatre català». Hi havia gèneres i gèneres, doncs, segons Ors.

Cabria distingir llavors tres grans menes de raons d'aquesta preeminència atorgada a la traducció. De tipus lingüístico-formal, de tipus històrico-cultural, i de tipus més directament en consonància amb l'especificitat del discurs noucentista.

D'acord amb les primeres, traduir és vist com una aportació imprescindible al coetani procés de conformació del català modern com a llengua de cultura, apta per a tot ús elevat. És aquesta una teorització que comptava amb precedents insignes en conjuntures d'afirmació nacional semblants, com ara la que exposaria Wil-

lia traductològica és la de Jaume Tur sobre *Maragall i Goethe* (Barcelona, UB, 1974), ressenyada des d'aquestes mateixes pàgines al núm. 8 (setembre de 1976), centrada només en les traduccions del *Faust* i a la qual no ha seguit cap altra monografia sobre les que féu Maragall de Novalis o de Nietzsche. Sobre el «príncep dels poetes» Josep Carner, que bé podríem alhora considerar-lo dels traductors, poca cosa hi ha a banda la ponderada *Aproximació a Josep Carner, traductor (Els anys de l'Editorial catalana: 1918-1921)* de Lluís CABRÉ i Marcel ORTÍN, «Els Marges» (maig de 1984) i, en l'àmbit més específic de la crítica textual, l'anàlisi de Joaquim MALLAFRE *Carnet en terra de meravelles*, «Serra d'Or» (juliol-agost de 1984). En relació amb l'altra gran figura de la traducció noucentista, Carles Riba, es pot dir que encara l'única monografia sobre la seva activitat com a torsimany continua essent la de Birgit FRIESE *Carles Riba als übersetzer aus dem Deutschen* (Frankfurt amb Main, Peter Lang, 1985); cap altre estudi no hi ha de comparable sobre les seves traduccions del grec, l'anglès...

helm von Humboldt en la seva introducció al *Aeschylus Agamenon*.

Carner, amb motiu d'iniciar-se la publicació catalana de l'obra de Shakespeare dins la «Biblioteca Popular dels Grans Mestres» de la casa editora d'E. Domènech, es mostraria categòric al respecte: «Perquè el català esdevingui abundant, complexe, elàstic, elegant, és necessari que els mestres de totes les èpoques i tots els països siguin honorats amb versions a la nostra llengua i, agraïts, la dotin de totes les qualitats d'expressió i diferenciació que li calen. Perquè la literatura catalana es faci completa, essencial, il·lustre, cal que el nostre esperit s'enriqueixi amb totes les creacions fonamentals.»³

Pel seu compte Riba, més metaforitzant en aquest cas, exulta en els següents termes davant *El Gènesi*, traduït per Mn. Frederic Clascar: «Era un llibre sospirat. Estem fent una doma improba del nostre llenguatge. Generós corser adolescent, s'espolsa del damunt tot genet tímid. Ama el cavalcador aplomat, àgil, dominador amb la ciència i amb l'esperó. I també amb la seva bona mica de deseiximent, de follia. Follia com a sal només, com a picant afirmació de la seva suprema llibertat: amollar la follia, perquè també la follia és arbitrada sota la regna justa. Així és el llenguatge d'aquesta versió del *Gènesi* [...] Tot això sospiràvem d'una traducció catalana del *Gènesi*, tot això ens ha estat donat. A més a més de l'enriquiment espiritual, un escorcollament prodigiós, aciençadíssim de la nostra llengua: la seva indefinida potencialitat de formació de nous mots, la tasca de descrystal·lització anant al fons viu del proverbi, de la frase feta, del fòssil, la importació valent-se [...] de les lleis que un dia presidiren el des-eixir-se de la mare llengua llatina.»⁴

D'entre les raons de tipus històrico-cultural, sens dubte destaca sobretot la que veu en les traduccions un dels mitjans més eficaços per superar el tall que hauria significat per a la nació catalana l'alba dels temps moderns. Era des d'aquestes, doncs, que calia també subvenir a la plena realització del conegut objectiu programàtic enunciat per Fabra al Discurs de Jocs Florals de Mataró del 1918: «L'ideal que perseguim no és la resurrecció d'una llengua medieval, sinó formar la llengua moderna que fóra sortida de la nostra

llengua antiga sense els llargs segles de decadència literària i de supeditació a una llengua forastera.»

En la glosa *També vindrà Erasme* (21-1-1910), Ors es fa pagues de l'aparició del primer text d'Erasme de Rotterdam traduït al català, el conegut *Elogi de la follia*, publicat a la casa editora Hanrich y Cia. per la Societat de Bibliòfils Catalans, a cura de Josep Pin i Soler. I, a un tal propòsit, afirma: «Tot el mal de Catalunya –ho hem repetit moltes vegades– ve de no haver-lo viscut, el Renaixement. I com, sense haver viscut el segle XVI, no es pot viure plenament lo contemporani, nosaltres, al mateix temps de fer esforços heroics per vessllumar lo contemporani, de- vem apressadament –com un estudiant dolent, que es veu l'examen pròxim– intentar xopar-nos de segle XVII... Aquesta pressa que duem ens fa preciosos els extractes concentrats, on, en un mínim de volum, se troba un màxim de substància. *L'Elogi de la follia* del gran Desideri és això: un extracte concentrat de tot el Renaixement... De que s'hagi traduït al català, *gaudeamus igitur!*»

Anys més tard, en un important text crític de Carles Riba amb valor retrospectiu –el de la conferència que pronuncià a Madrid el 5-xii-1927, amb motiu de l'homenatge dels intel·lectuals espanyols als catalans en desgreuge per les restriccions lingüístico-culturals imposades per la Dictadura primoriverista–, aquest ho formulava amb precisa claredat: «*El espíritu catalán sólo podría incorporarse íntegramente a la cultura europea poniéndose en paridad de dignidad. En la universal familia de la cultura no se admiten advenedizos: todo espíritu que en ella colabore ha de haber sentido en sí mismo plasmarse continuamente, dolorosamente, la historia. Y lo que el espíritu catalán, lo que la lengua, expresión de aquél, no pudieron hacer en la sucesión extensa de los tiempos, han debido emprenderlo en intensidad de voluntad. La lengua ha tenido que llenar en años el vacío de siglos abierto desde el Renacimiento hasta el Romanticismo [...] Esta apasionada, vertiginosa busca del tiempo perdido caracteriza todo el novecentos catalán: desde la obra presidencial de Prat de la Riba hasta las múltiples fundaciones de Cambó; sin olvidar el cotidiano espolazo de Xènius a la curiosidad, durante los años en que permaneció fiel a sí mismo. Caracterizase este periodo –como todos los periodos de efervescencia e inquietud– por la abundancia de traducciones junto a las obras originales. Contados escritores han dejado de ejercitarse en ellas. Traducir tiene, en catalán, una denominación llena de sentido: 'anostrar', ha-*

3. Josep CARNER, *Del Shakespeare en llengua catalana*, «La Veü de Catalunya» (14-viii-1907). La citació és donada a partir del recull de textos assagístics carnerians aplegats per Núria NARDI i Iolanda PELEGRÍ amb el títol *El reialme de la poesia* (Barcelona, Edicions 62, 1986), p. 56.

4. Carles RIBA, art. cit., «La Veü de Catalunya» (16-x-1915). La citació és extreta del vol. II de les *Obres completes* a cura d'Enric Sullà (Barcelona, Edicions 62, 1985), ps. 163 i 166.

cer nuestro. Y las traducciones han sido, son entre nosotros, [...] un medio para difundir entre la multitud de los lectores las obras clásicas de todos los tiempos, apelando al orgullo renacido de la lengua propia para asegurar la eficacia de la incorporación (fenómeno que al parecer ignoran cuantos se preguntan por qué no hacemos en castellano la obra de la Fundació Bernat Metge) [...]»⁵

La conveniència de les traduccions fóra tanmateix també justificada des de supòsits ideològics més afins amb el discurs característic del noucentisme; concretament, els que giravoltaven a l'entorn del concepte nuclear d'«imperialisme».

És cosa sabuda a hores d'ara que, ben a diferència de les connotacions absolutament negatives que ha contret amb posterioritat, imperialisme tenia llavors un valor radicalment positiu, sinònim de vitalitat i d'empenta creadora. Prat mateix, era en el capítol que li dedicava de *La nacionalitat catalana* on formulava la seva emblemàtica apologia del sentiment d'identitat. L'imperialisme era dreçat així a tall d'antònim de qualsevol localisme o provincialisme, i esdevenia el gran mot d'ordre per a la *intelligencija* aplegada a l'entorn del reformisme burgès i de la seva política d'institucionalització social i cultural.

Carner, en text aduït ja més amunt del 1907, no podia manifestar-ho amb més d'èmfasi: «És per això que jo veig amb un esguard de joia i entusiasme aqueixos imperialistes de la llengua i la literatura que ens duen o volen dur-nos els tresors que, posseïts per la gent normal de tots els països del món, romanien encara soterrats i a nosaltres. Jo penso amb una inexplicable delícia en el Rubió i Lluch que ens portarà l'Anacreont, el Manuel de Montoliu que treballa la versió del Dant, el Pijoan que ens ha promès el *Banquet* de Plató, el Gabriel Alomar que ens dona l'Horaci, el Ruyra que poleix traduccions de les grans obres índiques i vosaltres encara —que fóra llarg anomenar— que jo sé que en el silenci i la pau de vostres lleures feu vibrar en llengua catalana el Sòfocles, el Píndar, el Llucià de Samosata, el Virgili, el Lucreci, les seleccions patriòtiques, el Rabelais, el Goethe!»⁶

Semblantment, Ors, en una glosa cabdal per a la comprensió del paper atorgat a les traduccions dins la política cultural

del noucentisme, intitulada significativament *Les incorporacions* (16-III-1911), proferia amb no menys d'entusiasme:

«No ho oblidem mai: Shakespeare per les Índies! —No podem nosaltres conquerir les Índies —ni Shakespeare. Però ben traduir Shakespeare ja és quelcom de no menys imperial que establir una estació naval a les Índies. Fins no fa gaire, la feina de traducció de les grans obres literàries estrangeres se feia a Catalunya atzarosament, sovint mediocre, a voltes deshonestament. Homes de crèdit literari no tenien el menor escrúpol en autoritzar amb la seva firma les versions més indirectes i de fidelitat menys garantida. Tot se produïa, ademés, per casualitat, sense mètode, sense tria, sense crítica [...] Ara, en canvi, les traduccions al català s'organitzen en vastes obres, serioses i imperials... L'imperialisme no és una doctrina que serveixi únicament per a un ordre d'activitat, per a conquerir terres, per exemple. Se pot ésser imperial, àdhuc, en la manera de gratar-se. No cal dir com se pot ésser imperial traduint. Ara traduïm volent incorporar el món de la Cultura a la nostra petita cultura. I saben que aquest és el millor camí per incorporar aviat la nostra petita cultura a la Cultura del món.»

I, després d'aquesta apoteosi de l'imperialisme concebut en la seva dimensió més culturalista, Xènius procedia tot seguit a enumerar algunes de les «imperials incorporacions» publicades o en vies de realització en aquells moments.

Tampoc Riba no s'estaria de teoritzar en termes anàlegs i fins d'aprofundir-hi. En el seu *Elogi del poeta traductor*, endreçat a Magí Morera i Galícia per les seves versions de Shakespeare,⁷ exclama:

«Per les traduccions s'està formant avui com un patrimoni de tradició infal·lable; els tresors de les races i de les èpoques es renovellen en català, i en ells trobem els catalans una plenitud d'història de l'esperit que, ultra compensar-nos dels segles de silenci, pot fer-nos obrir un nostre futur imperi de cultura. Perquè, quan la traducció és creació, no és crida d'ajut, sinó conquesta per a la col·laboració que significa l'imperi. Cal notar, efectivament, que aquesta obra de traduccions, en tant com és empresa extensa, sostinguda, unànime dels nostres poetes, s'inicia i va desenrotllant-se en inefable, però no misteriosa, coincidència amb l'ideal imperialista català. El qual és per a nosaltres, més que fer una pàtria per a diverses

5. Carles RIBA, *Evolució de la llengua literària en Catalunya*. La citació és extreta del vol. iv d'*Obres completes* a cura d'Enric SULLÀ (Barcelona, Edicions 62, 1988), ps. 82-83.

6. Josep CARNER, art. cit. *supra*, p. 56.

7. El text aparegué originàriament a «La Veu de Catalunya» el 31-viii-1918, signat amb el pseudònim habitual de Riba en aquelles col·laboracions, «Jordi March». Aquí se cita a partir de l'edició d'*Obres completes* indicada *supra*, vol. II, ps. 85-87.

gents, fórmula jurídica, fer una pàtria de diverses gents, fórmula d'incorporació cultural, és a dir, de traducció.»

En aquest text es fa evident la interrelació que s'establiria en el pensament noucentista entre la teoria al voltant de la traducció i el concepte d'imperialisme; aquest passaria de designar aquell afany d'«anostrament» propi d'un país amb consciència d'una evolució cultural mancada, a convertir-se —segons es desprèn del darrer fragment de Riba adduït adés i que aquest recolliria literalment en la seva conferència ja citada davant els intel·lectuals espanyols— en tota una recepta d'integració cultural basada en el fet de traduir-hi programàticament tot allò de què tinguessin menester les seves gents.

Aquest és a grans trets, segons acabem de veure, l'entrellat teòric en què el noucentisme recolza la seva fructífera pràctica traductòria. Hi ha encara tanmateix un aspecte concret, material, el de l'ofici de traductor i la seva exigua paga, sobre el qual Ors va projectar, a tall d'exemple, un fragment de les seves reflexions a l'entorn de la feina ben feta i de l'ètica laboral i social que s'hi corresponia.

La glosa de 5-v-1909 porta per títol *El discurs abominable*. Aquest fóra, segons Ors, el de l'enginyer nord-americà que no aprovaria que, tot i percebre el traductor una retribució només mediocre per la seva feina, aquest s'escarrassi tanmateix a oferir a la seva societat un producte de qualitat molt per sobre d'allò que aquesta està en condicions materials de pagar-li. La lògica precisa del tècnic forà descartaria, doncs, aquest escriure d'esforç amb

vista a la perfecció de l'obra si no estava compensat econòmicament. Ors, després de rebatre aquesta opinió, en l'origen de la qual creu veure-hi la «influència moral desdixada» del sindicalisme, insistiria en el tema a la glosa següent, del dia 7, *A on és encara contradit un discurs abominable*, la conclusió de la qual fóra que «no l'amor a la paga, sinó l'amor a la perfecció és el principi de l'ètica del treball».

Aquestes dues gloses són uns clars precedents de la teorització a l'entorn de l'obra ben feta que desplegaria ja posteriorment, a la glosa *Malebranche, encara* (17-iv-1916), i en la qual acabaria anteposant explícitament la perfecció de l'obra a la de l'operari, identificada la d'aquella amb una moral col·lectiva, de «Classicisme», i la d'aquell amb una d'individual, de «Romanticisme».

A banda la crítica que des d'una posició d'esquerra puguem estar temptats de fer a una tal teorització, és tanmateix simptomàtic que comencés il·lustrant l'ètica de l'obra ben feta a propòsit precisament de la feina del traductor: en la mesura en què aquesta era —i és— l'activitat intel·lectual menys cotitzada, era també la que més es prestava a ser invocada per una tal filosofia laboral, que així oferia si més no una gratificació moral a aquest proletari de la cultura.

Enguany com antany, no cal dir, el traductor continua constret, si vol dotar d'un mínim de competència a la seva feina, a treballar molt per sobre de la compensació econòmica que rebrà en escanvi, però ja cap filosofia no el rescabala del que deixa injustament de cobrar...

JOSEP MURGADES

„Francesc Pujols, esperit (creatiu) de contradicció,* per Manuel Jorba

«Proust tracta d'establir que les coses no són bones o dolentes, perquè les mirem de diferents angles, sinó que són ensembles blanques i negres, altes i baixes, i qui sap si de mil altres maneres més.

»Aquesta facultat moderna de sentir de dues maneres diferents té una importància grandíssima per a la història de l'esperit humà. És la desfeta (potser definitiva) de la concepció aristotèlica, però sense retornar tampoc a les idees platòniques, com semblava que era fatal.»

Josep PIJUAN, *L'obra nova* (Barcelona 1928)

El lul·lista americano-mallorquí Anthony Bonner, en posar de manifest fa uns quants anys la parcialitat del coneixement que tenim de certs camps de l'activitat intel·lectual de Ramon Llull (un coneixement en el qual ell mateix i altres han

contribuït a avançar molt els darrers anys), explicava que el sistema de Llull volia ser paradigmàtic i universal, i per tant d'un abast que l'obligava a recórrer a la teologia, l'astronomia, el dret, la retòrica... més enllà de la filosofia, però per a